

S.M.Qənizadənin maarifçi konsepsiyası və islam dünyagörüşü

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

I HISSƏ

S.M.Qənizadənin "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" dilologiyası

V yazı

"Gəlinlər həmayili"nin vahid süjet xətti

"Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" əsərinin ikinci hissəsinin birinci hissəsi ilə müqayisədə daha mükəmməl bədii keyfiyyətlərinə malik olmasını əksər tədqiqatçılar qeyd etmişlər. "Gəlinlər həmayili" "bitkin realist roman" (Mir Cəlal, F.Hüseynov, s.285), "yığcam süjet, kamil kompozisiyaya malik" əsər (X.Məmmədov.s.141) kimi dəyərləndirilmişdir. Lakin tədqiqatçılarda "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" əsərinə (hər iki hissəsinə) "ictimai-əxlaqi risalə və yaxud əxlaqi manifest təsiri bağışlayan" əsər kimi (Zamanov A.s.142) yanaşmaq tendensiyası da vardır.

Hər iki halda "Gəlinlər həmayili"-nin təhlilində onu roman kimi şərtləndirən xüsusiyyətlərin açılmasına çox ötrü diqqət yetirilmişdir. Əsərin təhlilində S.M.Qənizadənin maarifçilik görüşlərinin şərhinə üstünlük verilmiş, onu ideya-bədii keyfiyyətlərin vəhdətində qiymətləndirmək tendensiyası arxa plana keçirilmişdir. Maarifçi realistlərin, o cümlədən S.M.Qənizadənin "bədii yaradıcılığında ancaq didaktik məqsədlər güdməsi" (Zamanov A. S.136), eyni zamanda, əsərin "səyahətnamə" janrında yazılması, bu janrın maarifçi görüşlərin ifadəsi üçün uyğun forma kimi seçilməsi ilə bağlı formalaşmış fikirlər əsərin roman kimi təhlilində mane olmuşdur.

Ümumən, maarifçi-realist əsərlər üçün ideyadan süjetə gəlmək prinsipini əsas alan tədqiqatçılar "Gəlinlər həmayili"ndə bu prizmadan yanaşmış, əks etdirilən bütün əhvalat və obrazların müəllif ideyasını gerçəkləşdirmək üçün tendensiyalı şəkildə əsərə daxil edilməsini əsas götürmüş, süjetin inkişafında ki təbiiliyə diqqət yetirməmişlər.

Fikrimizcə, bu baxış sistemi romanın bədii strukturunun da düzgün müəyyənəndirilməsinə mane olmuşdur. Əksər tədqiqatçılar (A.Zamanov, F.Hüseynov, N.Vəlixanov) romanda hadisələrin üç süjet xətti əsasında cərəyan etdiyini vurğulamışlar. Şeyda bəy - Sofya Mixaylovna, Şeyda bəy - Pavel Petroviç, Şeyda bəy - usta Paqos xətləri. X.Məmmədov isə əsərdə beş süjet xəttinin olduğunu qeyd etmiş,

tədqiqatçıların fərqləndirdiyi süjet xətlərinə Şeyda bəy - Filippovlar ailəsi, Şeyda bəy - Qafqaz müsəlmanları xətlərini də əlavə etmişdir (s.127).

Tədqiqatçılara görə, müəllif əsərdə ifadə etmək istədiyi əsas ideyaların hər birini bir süjet xətti ilə əyaniləşdirməyə çalışmışdır. Belə ki, Şeyda bəy - Sofya Mixaylovna xəttində qadın namusu, Şeyda bəy - Pavel Petroviç xəttində qadın azadlığı, usta Paqosla bağlı xətdə xalqlar dostluğu məsələlərinə dair müəllifin maarifçi görüşlərinin əks olunmasına, bütün süjet xətlərinin mərkəzində Şeyda bəy obrazını dayandıran əsərin kompozisiya bütövlüyünün təmin edilməsinə dair ümumi rəy formalaşmışdır.

Fikrimizcə, strukturun bu şəkildə müəyyənənməsi romanın kompozisiya bütövlüyünü və mükəmməlliyini şərtləndirə bilmir. Elə buna görə də "Gəlinlər həmayili"ndən mükəmməl strukturlu roman kimi yox, müəllifin maarifçi ideyalarını ifadə edən əsər kimi danışmağa üstünlük verilmişdir.

Romanın bədii strukturunu ilə bağlı prof. X.Məmmədovun bir fərqli mülahizəsinə də diqqət yetirmək ehtiyacı var. Tədqiqatçı bu fikirdədir ki, müəllif "Bakıdan başlanıb Buxarada qurtaran" (s.141) hadisələri "vahid süjet xəttində birləşdirməyə... nail olmuşdur" (s.141). Onun aşağıdakı mülahizəsi bu fikri bir qədər də tamamlayır: "Gəlinlər həmayili"nin fabulasını... Soyfa Mixaylovna və Şeyda bəy arasındakı intim sevgi macərəsi təşkil edir" (s.118). X.Məmmədovun təhlilində bu "sevgi macərəsi"ni "əsərin əsas ana xətti", "əsərin mərkəzində duran" əhvalat kimi ümumiləşdirmək tendensiyası da yer alır. Alimin bu mövqeyi əsərdə hadisələrin "beş xətt" üzrə cərəyan etməsi fikrinə ziddir. Qeyd etmək lazımdır ki, X.Məmmədovun, əslində "Sofya Mixaylovna və Şeyda bəy arasındakı sevgi macərəsi"-ni "əsərin əsas ana xətti kimi" müəyyənəndirməsi məsələyə ən doğru yanaşmadır. Lakin məsələ burasındadır ki, tədqiqatçı təhlillərinin istiqamətini bu tendensiyaya yox, "beş xətt" tendensiyasına uyğun aparır. Buna görə də "əsərin əsas ana xətti" ilə bağlı gəldiyi düzgün qənaət onu romanı ideya-bədii mükəmməlliyində təhlilə istiqamətləndirə bilmir.

Halbuki həmin qənaət, yəni Şeyda bəy- Sofya Mixaylovna arasında baş verənlərin yeganə süjet xətti kimi götürülməsi əsəri ideya-bədii mükəmməlliyində dərk etmək üçün mühüm açar rolunu oynaya və kompozisiya mükəmməlliyini də şərtləndirə bilər.

Süjetə dair ən geniş yayılmış ədəbiyyatşünaslıq xarakteristikası belədir: "Əsərdə inkişaf etdirilən əsas əhvalat bədii əsərin süjetini təşkil edir" (Mir Cəlal. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı.Maarif,s.71). "Gəlinlər həmayili"ndə "inkişaf etdirən əsas əhvalat" birdir. Bu, professor X.Məmmədovun düzgün müəyyənəndirdiyi kimi, "Sofya Mixaylovna və Şeyda bəy arasındakı intim sevgi macərəsi"dır.

Doğrudur, prof. X.Məmmədov əsərdəki digər xətləri də "müstəqil mövzusu, süjeti və kompozisiyası olan bitmiş hekayə"lər kimi (s.128) qəbul edir. Qeyd edək ki, bu xarakteristika Sofya Mixaylovna və Şeyda bəy xəttinin əsərin vahid süjet xətti kimi götürülməsi fikri ilə ziddiyyət yaradır və əsərin süjet xəttinə ikili yanaşma formalaşdırır. "Gəlinlər həmayili"nin səyahətnamə kimi yazılması tendensiyası da əsərdə çoxxətliliyə əsas verən

amili kimi götürülür. Səyahətnamə janrında müəllifin "öz ideyalarını gəzdirdiyi bir və ya bir neçə ölkənin (şəhərin) həyatı, müşahidə etdiyi hadisələr, adamları, təbiət mənzərəsi və s. fonunda ifadə etməsi" imkanı (X.Məmmədov.s.126), demək olar ki, mexaniki şəkildə "Gəlinlər həmayili"ndə aid edilir. "Gəlinlər həmayili" ümumi başlıqdan sonra "Badkubədən Buxaraya səyahətnamədir" sözlərinin yazılışı (X.Məmmədov.s.127) tədqiqatçıları belə bir qənaətə gətirir ki, "yazıçı bu janrın verdiyi açıq və gizli imkanlardan istifadə edib əsrin zəruri mətləblərini müzakirəyə qoymaq istəyirdi" (X.Məmmədov.s.127). Heç şübhəsiz ki, bu fikirdə həqiqət var. Ancaq əsərin strukturunu səyahətnamə janrının imkanlarından çox kənara çıxır.

Şeyda bəylə Sofya Mixaylovna münasibətləri romana əsərin hansısa bir hissəsində meydana çıxıb, tez də yekunlaşan əhvalat kimi daxil olmur. Bu münasibətlərin əsərin başlanğıcından sonuna kimi davam etməsi, roman süjetinə məxsus bütün əlamətdar xüsusiyyətləri daşması, Aristotelin təbiriçə desək, "başlanğıcı, ortası və sonu" olması romanı səyahətnamə strukturundan çıxarır. Romanda hadisələrin cərəyanında səyahətnamə janrının imkanlarından maksimum bəhrələnməyə var. Ancaq romanın bədii strukturunu bütövlükdə bu imkanları tabe tutulmur.

Tədqiqatçıların müəyyənəndirdiyi digər "süjet xətləri" əslində əsas süjet xəttinin şaxələnməsi hesabına romana daxil olan epizodlardır. Pavel Petroviçlə, Usta Paqosla, Qafqaz müsəlmanları, Filippovlar ailəsi ilə bağlı hadisələr əsas süjet xəttinin inkişafı fonunda əsərə daxil olur, müəyyən hadisələrin, qəhrəmanların xarakterinin açılmasına xidmət funksiyası daşıyır. Pavel Petroviçlə bağlı hadisələr qismən təfərrüatlı şəkildə davam etdirilsə də, Şeyda bəy - Sofya Mixaylovna xəttinin üzvi tərkib hissəsi kimi romanda yer alır.

"Gəlinlər həmayili", əlbəttə, dərin ictimai mündəricəli bir romandır, polifonik məzmunu malikdir. Şeyda bəy də əsərdə ictimai düşüncə qəhrəmanı funksiyasında çıxış edir. Müəllif onu düşündürən ictimai həyat problemlərini həm əsas qəhrəmanın dünyagörüşü mövqeyindən, həm də, Baxtinin məşhur ifadəsi ilə desək, başqalarının "söz"ləri - dünyagörüşü mövqeyindən əks etdirə bilir. Bütün bunlarla bərabər, "Gəlinlər həmayili" ilkin planda və üst qatda türklər demiş, "aşq hekayəsi" - sevgi macərəsi kimi oxunur. Bu "aşq hekayəsi"ndə qəhrəmanların təbii varlığı, istək və arzuları, insani yaşantıları təhlil predmetinə çevrilir və bu təhlil sona qədər davam edir.

Müəllif son dərəcə maraqlı bir süjet qurur. O, qəhrəmanını Badkubədən

(Bakıdan) Buxaraya gəmi ilə səyahətə çıxarır. Hadisələri qəhrəman Şeyda bəy özü təhkiyə edir. O, "Admiral Kornilov" gəmisi yola düşməmişdən qabaq gəmidəkilərin sahildəkilərlə vidalaşmasından tutmuş, müxtəlif millətlərdən olan sərnəşinlərin hərəkətlərində diqqətini çəkən bir çox səciyyəvi məqamlarla təhkiyəni davam etdirir. Məlum olur ki, gəmi sərnəşinləri içərisində tanışları ilə oturub pivə içən bir gözəl qadın onun diqqətini çəkir, içində qeribə hisslər yaradır. Qadının da işvəkar bir əda ilə ona maraq göstərməsi gənc qəhrəmanda bu qadınla tanış olmağa güclü bir istək yaradır. Şeyda bəy bu istəklə üz-üzə qalıb, daxili bir vurnuxma halı yaşamaqda davam edir. Gəmi yola düşəndən sonra həmin qadınla tanış olmaq imkansızlığından doğan təsəlzil bir hal yaşamaqda ikən gəmidəki sərnəşinlər arasında Pavel Petroviç adlı bir gömrük işçisi ilə tanış olur. Aydın olur ki, tanış olmaq həsrətilə qovrulduğu "faxir libaslı, naz-qəmzəli, ertədən kavalerlərlə pivə içən bu gözəl Pavel Petroviçin gəlini (yəni - arvadı - T.S.) imiş".

Romanın süjetinin bundan sonrakı inkişaf xətti bütövlükdə Şeyda bəylə Sofya Mixaylovna və onun əri Pavel Petroviç arasında sıx münasibətlər əsasında davam edir. Şeyda bəy getdikcə dərinləşən bir duyğu hissi, cavanlıq ehtirası və şövqü ilə Sofya Mixaylovna ilə təmaslarını dərinləşdirir. Qarşı tərəfin də qarşılıq verməsi hadisələrin cərəyanını psixoloji müstəviyə keçirməklə gərginləşdirir. Ərli gənc qadınla Şeyda bəy arasında münasibətlər necə davam edəcək? Sofya Mixaylovnanın əri bu işə necə münasibət bəsləyəcək? Bu tip çoxsaylı suallar əhatəsində qalan oxucuda romanı bir nəfəsə oxumaq ehtiyacı yaranır. Onun hadisələrin sonrakı cərəyanına marağını gücləndirir. Müəllif bu oxucu marağını sona qədər mühafizə edib saxlamağı bacarır. Şeyda bəylə Sofya arasında get-gedə dərinləşən ünsiyyət, hər ikisinin ürəyində bir-birinə qovuşmaq istəyini alovlandıraraq nəhayətsiz ehtirasa çevirir. Lakin müəllif qəhrəmanlarını bu ehtirasların qurbanına çevirmir. O, çox maraqlı bir həll yolu tapır. Özünü Şeyda bəyə təslim etmək məqamında təsadüf nəticəsində Şeyda bəy Sofya Mixaylovnanın bir əmanət olaraq ona tapşırılmasını xatırlayır. "Əmanətə xəyanət yoxdur" düşüncəsinin onun bütün varlığına hakim kəsilməsi ilə Şeyda bəy ehtirasını cilovlayır, özünü və qarşısındakını bədnam hərəkətdən mühafizə edə bilir. Gənc qadın varlığını bürüyən ehtirasın təsiri ilə Şeyda bəyin hərəkətinin mənasını başa düşür, ondan narazı qalır, türkmen obalarından birindən qaydardəkən kimsəsizlikdən istifadə edib özünü Şeyda bəyə yenidən təslim etmək təşəbbüsü göstərəndə daxili inamın və iman gücü ilə hisslərinin idarəetmədən çıxmasına imkan verməyən Şeyda bəy Sofya Mixaylovnanı yol vermək istədiyi hərəkətinin bədnamlığına, namusunu qorumağın vacibliyinə inandırır. Sofya Şeyda bəyi başa düşür, onun hərəkətindəki nəcibliyi dərk edir. Səyahət başa çatanda onlar dərin dostluq münasibətləri ilə bir-birindən ayrılırlar. Təsvir bədii cəhətdən əsaslandırma bütün məqamlarda gözlənilir. Süjetin inkişafında və hadisələrə verilən bədii həlldə də, qəhrəmanların hərəkət və yaşantılarında da psixoloji cəhətdən inandırıcılıq, təbiilik qorunur.

(Davamı 7-ci səhifədə)

Qəhrəmanların intim yaşantıları da, bir-birlərinə qovuşmaq istəkləridə, Sofya Mixaylovnanın özünü Şeyda bəyə təslim etmək istəyini şərtləndirən situasiyalar da, Şeyda bəyin bütün varlığının Sofya Mixaylovnanın təbii gözəlliyi və işvəli hərəkətləri müqabilində ehtirasa gəlməsi də, bütün varlığı ilə can atdığı qovuşmaq istəyindən onun son anda imtina etməsi də təbii yaşantı kimi verilir, insanın təbii və sosial varlığına dərin-dən bələn olan yazıçının səmimi təsvirləri ilə əks olunur. İlk baxışdan Şeyda bəyin Sofya Mixaylovnanın ehtiraslarına adekvat cavab verməkdən imtinası müəllifin süjetə müdaxiləsi kimi görünə, onun namus məsələsi ilə bağlı düşüncələrini modelləşdirən sonluq kimi qəbul edilə bilər. Bəlkə bu da var. Ancaq orası da danılmaz həqiqətdir ki, Şeyda bəy ehtiraslı düşüncə və hərəkətlərində necə səmimi təsir bağışlayırsa, Sofyaya münasibətlərini aqlın gözündən keçirib, sağlam bir yol seçməyi bacarması da, o dərəcədə səmimi və inandırıcı təsir bağışlayır. Bunun məntiqi əsası, ilk növbədə, S.M.Qənizadənin qəhrəmanını elə ilk anlardan oxucuya dərin düşüncə sahibi bir ziyalı kimi təqdim etməsi ilə də bağlıdır.

Tədqiqatlarda "Gəlinlər həmayili"ndə müəyyənləşdirilən çoxsaylı süjet xətlərinin romana müəllifin maarifçi ideyalarının əyaniləşdirilməsi naminə daxil edilməsi vurğulanır. Belə birmənalı yanaşma romanda süjetin inkişaf dinamikasındakı təbiiliyi kölgədə qoyur. Halbuki Filippovlar ailəsi, müstəmləkəçi rejimlərin Bakıdakı ağalığı, yerli əhalinin ağır vəziyyəti ilə bağlı qəhrəmanın ağırlı düşüncələri, Qafqaz müsəlmanları ilə dia-

loqları, Usta Paqosla ünsiyyət, türkmən qışlasındakı ailə ilə bağlı təsvirlər romanın süjet xəttinə üzvi şəkildə daxil olur. Səyahət şəraitində qəhrəmanın gəmidə və gəmidən kənarında olduğu məkanlarda üzləşdiyi, ünsiyyət saxladığı insanlarla bağlı əhvalatlar fonunda süjetdə yer alır. Heç bir hadisənin, əhvalatın, yaxud obrazın süni şəkildə, hansısa bir ideyanı əyaniləşdirmək naminə əsərə gətirilməsi haqqında düşünməyə əsas vermir.

"Gəlinlər həmayili"nin süjetində oxucunu arxasınca aparmaq xüsusiyyəti çox güclüdür. F.Köçərlinin bir mülahizəsi yada düşür: "Qadın, yəni məhəbbət və bununla əlaqədar olan əziyyətlər, bir-birinə qarşı duran xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi olmayan roman isə çox darıxdırıcı bir şeydir, belə roman oxucuya səmərəli, nəcib və yüksək təsir göstərə bilməz" (F.Köçərli.Əsərləri.Bakı.Elm və təhsil,s.75). Lakin bu, sadəcə Şeyda bəylə Sofya Mixaylovnanın sevgi macərəsinin prozaik əksi ilə əldə edilməmişdir. Bu "aşk hekayəsi" ibrətli bir məzmununda müəllif ideyasının ifadə vasitəsinə çevrilə bilmiş, janrın oxucuya "səmərəli, nəcib və yüksək təsir göstərmək" imkanı gerçəkləşmişdir. S.M.Qənizadə, ilk növbədə, bu "aşk hekayəsi"-ni "saf, təmiz məhəbbət əsasında qurulmuş ailə həyatını təbliğ" (X.Məmmədov.s.129) vasitəsinə çevirə bilmişdir. Tədqiqatlarda vurğulanır ki, "yazıçı müəyyən qədər detektiv səciyyə daşıyan bu hadisəni əsərin ana xətti kimi almış, bu fonda bir sıra zəruri məsələlərdən söhbət açmaq imkanı əldə etmişdir" (X.Məmmədov.s.129). Heç şübhəsiz ki, bu məqsəd də süjetin estetik funksiyasında yer almışdır. Yəni sevgi macərəsi fonunda bir çox ictimai mətləblərin qaldırılması və onlara maarifçi baxışın əksi romanın polifonik məzmununu genişləndirmişdir. Lakin bütün bunlar "sevgi macərəsi" ilə ifadə olunan süjetin əsas məramını əhatə etmir. Şeyda bəy - Sofya Mixaylovna xəttində, qadın namusu kimi əxlaqi problemə bədii həll vermək məqsədi var, bu xəttin fonunda müəyyən maarifçi ideyaların qoyulması məsələsi də var, lakin bütün bunların heç birisi əsərin ana xəttində bilavasitə ifadə olunan əsas ideyanı, başqa sözlə, romanın fəlsəfəsini əks etdirmir.